

նալ, ինչ որ դժվար կլիներ մանր հողակտորների առկայության դեպքում: Բայց հարաքաշությունը կիրառվում էր ոչ բոլոր վայրերում:

Պետք է նկատել, որ ոչ բոլոր հողերն էին ենթակա վերաբաժանման և վերաբաշխման: Խաղողի և մրգի այգիները, տնամերձ հողակտորները, այսինքն բոլոր ցանկապատված հողամասերը գտնվում էին գյուղացիների տիրապետության ներքո և վերաբաժանման ենթակա չէին: Տնամերձ և ցանկապատված հողամասերը իրավական իմաստով լիովին գտնվում էին համայնքի առանձին անդամների տրամադրության ներքո: Դրանք դիտվում էին իբրև տերերի սեփականություն, այդ իսկ պատճառով էլ կարող էին և վաճառվել, և գնվել, և գրավ դրվել, և փոխանակվել, և նվիրաբերվել, և որպես օժիտ տրվել, եթե գյուղացին մահից հետո արու ժառանգ չէր թողնում¹⁶: Այդ իսկ պատճառով էլ հարթավայրերում, որտեղ արագ թափով տեղի էր ունենում արժեքավոր հողամասերի ցանկապատումը, համայնական հողատիրությունը աստիճանաբար իր տեղը սկսում էր զիջել մասնավոր հողատիրությանը՝ ժառանգական տիրապետության հիմունքներով: Լեռնային շրջաններում և ձորահովիտներում համայնքի սեփականությունից դուրս էին համարվում նաև այնպիսի հողամասեր, ինչպես քարերից մաքրված խոպան և ազատ հողերը:

Թեպետ XIX դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանում տակավին շարունակում էր պահպանվել գյուղական համայնքը, որը և տնօրինում էր իրեն պատկանող հողերը, բայց նրա մեջ արդեն նկատվում էին զգալի տեղաշարժեր: Համփա ընտանիքները գյուղում կարողացել էին իրենց համար արտոնյալ վիճակ ստեղծել, իրենց ձեռքն առնել համայնքի գործերի տնօրինումը, պարհակների կատարումը փաթաթելով չունեող գյուղացիների վզին, իրենց ասպհովելով լավագույն հողաբաժիններ: Դաշտային շրջաններում համայնքային հողատարածություններն աստիճանաբար նվազում էին, ավելանում էր օտարված հողակտորների թիվը (կարբիբասարի, Զանգիբասարի, Գառնիբասարի, Սուրմալուի և այլ մահալներում):

4. ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԵՎՏՈՒՐ

Արևելյան Հայաստանի տնտեսական կյանքում գյուղատնտեսությունից հետո զգալի դեր էր խաղում արհեստագործությունը, որով գլխավորապես զբաղվում էին քաղաքներում: Սակայն գյուղերում էլ կային արհեստագործության առանձին ճյուղեր, որոնք կոչված էին բավարարելու տեղական կարիքները:

Արևելյան Հայաստանի արհեստագործության գլխավոր կենտրոնը Երևանն էր: Արհեստագործությունը բավականաչափ զարգացած էր նաև Վաղարշապատում, որտեղ զանազան մասնագիտությունների տեր արհեստավորներ հոգում էին էջմիածնի վանական խոշոր տնտեսության ամենատարբեր կարիքները:

Արևելյան Հայաստանում կային շուրջ հարյուր տեսակի արհեստներ, որոնք բավարարում էին բնակչության և խանական արքունիքի ամենատարբեր

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 40—41:

պահանջները Դրանցից էին՝ մաշակարությունը, բրուտագործությունը, քարտաշությունը, կաշեգործությունը, դարբնությունը, ներկարարությունը, պղնձագործությունը, գինեգործությունը, վրանագործությունը, թաղիքագործությունը, դերձակությունը, մանածագործությունը, արծաթագործությունը, հյուանությունը, թամբագործությունը, շերամապահությունը, գզրարությունը և բազմաթիվ այլ արհեստներ։ Արհեստավորներ էին համարվում նաև բաղկալները, նպարավաճառները, բաղնիսպանները, փերեզակները, երկաթավաճառները, զուռնաչիները, ոսկրաբույժները, այլուրավաճառները, հացագործները և ուրիշներ, որոնց զբաղմունքը կապված էր առևտրի հետ։

Արհեստավորների ընդհանուր թիվը Երևանի խանությունում դարասկզբին կազմում էր շուրջ 5000 մարդ, այսինքն մոտավորապես յուրաքանչյուր 20 բնակչից միջին հաշվով մեկը զբաղվում էր արհեստով։ Սա, իհարկե, բացատրվում է արհեստագործության ցածր արտադրողականությամբ, նրա տնայնագործական բնույթով։

XIX դարի սկզբներին Երևանում գործել են նաև մանուֆակտուրային տիպի մի շարք ձեռնարկություններ՝ «գործարաններ»։ Դրանք էին՝ ապակու, թղնդանոթաձուլական և վառողի ձեռնարկությունները։

Ապակու «գործարանը» գտնվելիս է եղել մի կիսամութ խրճիթանման շինության մեջ, որտեղ ապակու զանաթվածը ձուլվել է 25 փուլ տարողությամբ մի մեծ տաշտում։ Ձուլման պրոցեսը տևել է հինգ օր, որի ընթացքում օրական 100-ից մինչև 200 կտոր յոթ տարբեր գույնի ապակիներ են ստացվել։ Արտադրանքը հիմնականում սպառվել է Երևանում¹⁷։

Թղանոթաձուլական ձեռնարկության մասին հատուկ կենտ տեղեկություններ են պահպանվել, որոնք վկայում են, որ դա, ըստ երևույթին, եղել է մի սովորական զինագործական արհեստանոց, որտեղ Երևանի բերդի պաշտպանության համար փոքր քանակությամբ թղանոթներ են պատրաստվել։ Այն իր գոյությունը դադարեցրել է 1826—1828 թվականների ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ¹⁸։

Վառողի «գործարանը» գտնվում էր բերդի մոտ և կառուցվել էր Կարապետ անունով մի հայ վարպետի ձեռքով¹⁹։ Նա էլ, սախորդ զույգ ձեռնարկությունների նման, գործել է պարսկական տիրապետության վերջին ժամանակաշրջանում։

Չնայած հանքային հարուստ պաշարների առկայությանը, Արևելյան Հայաստանում XIX դարի սկզբին, խանական կառավարման ժամանակ, լեռնագործությունը ետ էր մնում։ Հանածոներից արդյունահանվում էր միայն աղ և փոքր քանակությամբ պղինձ։ Հայտնի էին ամբողջ Անդրկովկասում հրաշակված Կողբի, մասամբ նաև Նախիջևանի աղահանքերը։

Կողբի աղահանքերը գտնվում էին Արաքս գետի աջ ափին, Երևանից 40 կմ հեռավորության վրա։ Դեկաբրիստ Լաչինովը հետևյալ կերպ է նկարագրում

17 Н. Шопен, *изл.* աշխ., էջ 858—859.

18 Հովհ. Հակոբյան, *Ուղեգրություններ*, հ. 2, էջ 383.

19 «Ճանապարհորդութիւն Մ. Դ. Քաղիաղեանց Վ. Ս. Սարկաւազի սբ. էջմիածնի Ի Հայաստ. հ. Ա, Կալկաթա, 1847, էջ 129, Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմություն, հատ. III, Երևան, 1957, էջ 88—89.

Կողբը և Կողբի աղահանքերը. «Կողբ ավանը շրջապատող սարերը անսովոր ձև ունեն. սրածայր բլուրները, ժայռերի կտրված գագաթները, զառիթափ ձորակները, ալիքավոր տեղադրությունը, այգիները ղեղեցիկ և բազմազան տեսարան են ներկայացնում: Դյուղը թեև արտաքինից աղքատիկ տեսք ունի, բայց բնակիչները պետք է որ ունենոր լինեն, որովհետև այդ շրջանում է գտնվում ամբողջ երկրամասի հարստության անսպառ աղբյուրը՝ աղի սարերը: Աղի հանույթը կառարվում է համարյա գետնի մակերեսի վրա: Աղի հանույթից առաջացած և վերին շերտերը պահելու համար թողնված աղե սյուներով մեկը մյուսից անջատված հսկայական դահլիճները ծառայում են որպես աշխատանքի տեղ: Կոտարտվում են համարյա երկու փթանոց աղաքարեր, որոնք և տեղափոխվում են Վրաստան ու հարևան բոլոր շրջանները»²⁰:

Աղի հանույթով դբադվում էին 173 ընտանիքից (1118 շունչ) բաղկացած Կողբ գյուղի բնակիչները՝ բոլորն էլ հայեր: Յուրաքանչյուր տղամարդ կարող էր օրական մինչև 30. աղաքար հանել, ամեն մի քարը՝ մոտ երկու փութ ծանրությամբ: Կողբում արտադրված աղը արտահանվում էր Վրաստան և Թուրքիայի սահմանամերձ փաշայությունները:

Մինչև 1807 թ., այսինքն Մամադ խանի իշխանության տարիներին, Կողբում աննշան էր աղի հանույթը: Միայն հետագայում, Հյուսեփին Ղուլի խանի իշխանության օրոք, հատուկ ուշադրություն է դարձվում աղի արդյունահանմանը: Խանը աղահանքերի կառավարումը հանձնարարում է հատուկ պաշտոնյայի՝ սուլթանի, նրան օգնականներ է նշանակում երեք միրզաների, որոնցից մեկը պարսիկ, որը պետք է վարեր արտադրության հաշիվները, և երկուսը՝ հայ:

Հիշյալ ժամանակաշրջանում Կողբի աղահանքերը առաջվա 300 թումանի փոխարեն սկսեցին տարեկան 1400 թուման եկամուտ տալ:

Աղահանքերը ամեն մի բեռ (մեկ բեռը 4 քար էր, կամ 7—8 փութ) աղի համար ստանում էին 16 կոպեկ, մինչդեռ սարդարին մնում էր 80 կոպեկ, պահակային ծառայությանը՝ 4 կոպեկ, միրզաներին՝ 2 կոպեկ: Այսպիսով, գնորդը մեկ բեռ աղի համար վճարում էր 1 ռուբլի 02 կոպեկ:

Եթե աղը փոխադրում էին սալով (մեկ սալը տանում էր 25—30 քար՝ մինչև 60 փութ կշռով), ապա աղ ջարդողներն ստանում էին 1 ռուբլի, մինչդեռ սարդարը՝ 3 ռուբլի 20 կոպեկ, պահակային ծառայությունը՝ 20 կոպեկ, սուլթանը՝ 5 կոպեկ: Այսպիսով, մեկ սալ աղը գնորդին նստում էր 4 ռուբլի 45 կոպեկ: Սակայն սա միայն տեղում: Քարավան-բաշին էլ իր հերթին յուրաքանչյուր սալից վերցնում էր 1 ռուբլի, Թալինի բերդում նստող սահմանակալ Կաֆար խանը պահակների համար վերցնում էր 20—40 կոպեկ, քարավան-բաշին էլ պարսկական աստիճանավորներին. մոտ մեկ ռուբլի փեղքեշ էր տալիս և այսպիսով մեկ բեռ աղը նստում էր շուրջ 8 ռուբլի:

Կողբի բնակիչներն իրավունք ունեին իրենց կարիքների համար ձրի օգտագործել աղը, բացի այդ, 200 բեռ էլ վաճառել լոկ իրենց օգտին: Բնակավայրում կար 34 բինաչա, որոնցից յուրաքանչյուրը տարեկան վճարում էր

²⁰ Մ. Գ. Նեբսիյան, Դեկարրիստները Հայաստանում, Երևան, 1958, էջ 364, տե՛ս նաև նույնի «Из истории русско-армянских отношений», Ереван, 1956, стр. 370—371.

մոտ 8 թուման հարկ, իսկ բնամթերքով գանձվում էր ստացված բերքի 1/3 մասը: Հարկագումարը մուծելու փոխարեն կողբեցիները հաճախ սարդարի համար աղ էին տեղափոխում Երևան:

Կողբի բնակիչները պարտավորություններ ունեին նաև էջմիածնի վանքի նկատմամբ: Ըստ սովորության, յուրաքանչյուր տուն էջմիածնին տալիս էր երկու բեռ աղ: Հարսանիքի կամ թաղման դեպքում տրվում էր երեք բեռ աղ²¹: Այս նպատակով ամեն տարի կաթողիկոսի կողմից Կողբ էին ուղարկվում հատուկ նվիրակներ, որոնք հավաքում էին այդ «կամավոր» տուրքը և շատ դեպքերում իրենց իսկ՝ կողբեցիների փոխադրամիջոցներով հասցնում էջմիածնի վանքը: Այսպիսով, էջմիածինը տարեկան ստանում էր 300—400 բեռ աղ, առանց որևէ վճարի:

Նախիջևանի աղահանքերը գտնվում էին խոքի մահալում: Այդ աղահանքերին կցված էր, նույն հիմունքներով, ինչպես և Կողբը, Շեյխ-Մահմուդ գյուղը: Նրա բնակիչները բաժանվում էին վեց հոգուց բաղկացած խմբերի և աղը հանում էին վառողով պայթեցումների կատարելով:

Նախիջևանի աղահանքերը նույնպես կապալով էին տրվում: Մինչև XVIII դարի վերջերը կապալի համար տարեկան վճարում էին 30-ից մինչև 300 թուման: XIX դարի սկզբին կապալավարձը բարձրացավ մինչև 700 թումանի: Աղահանքերը կապալով վերցնում էր մեծ մասամբ Շեյխ-Մահմուդ գյուղի մեջիքը: Աղ կտրողներն այստեղ հաճախ էին ընթրում, խլում էին կապալառուի ձեռքից դրամը և այնքան աղ էին վերցնում իրենց համար, որքան կահնում էին²²:

Արևելյան Հայաստանի պարսկական տիրապետության տակ գտնվող շրջաններում արդյունահանվում էր նաև պղինձ: Պղնձի հանքավայրերը գտնվում էին Դարալագյազում և Դարաշիշազում: Սարդարական կառավարչության վերջին տարիներին Միսխանայում բնակություն էին հաստատել մի շարք հույն ընտանիքներ, որոնք և զբաղվում էին պղնձի արդյունահանությամբ: Բայց ինչպես պղնձի հանույթը, այնպես էլ ստացված շահը այստեղ խիստ աննշան էր և առանձին զարգացում չունեցավ:

Դարասկզբին ցարական կառավարությունը միջոցներ ձեռք առավ երկրամասի բնական հարստությունների շահագործման ուղղությամբ: Այդ նպատակով դեռևս 1799 թ. Անդրկովկաս ուղարկվեց լեռնային գործի լավագույն գիտակներից մեկը, բերդ-Ալուեգիայի անդամ կոմս Ա. Ա. Մուսին-Պուշկինը, որը զգալի գործունեություն ծավալեց Ալավերդու պղնձահանքերի և Ախթալայի արծաթահանքերի ուսումնասիրության և մշակումը կազմակերպելու ուղղությամբ: Լեռնային գործի հաջող կազմակերպման համար Մուսին-Պուշկինին տրամադրվեց 12 հազար ռուբլի տեղական եկամուտներից: 1802 թ. հունիսի 2-ին նա պայմանագիր է կնքում Միսխանայի (Ալավերդու) նախկին կապալառուների և հանքագործ վարպետների հետ, որի համաձայն կարգավորվելու էին հարաբերությունները պետության և պղնձահանքերը մշակողների միջև: Պետությունը պարտավորվում էր գյուղացիական կարգախմբեր տրամադրել փայ-

21 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, քղթ. 27, վավ. 132:

22 И. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 834—837:

տաժուխ պատրաստելու և հանքավայրերը տեղափոխելու համար: 1803 թ. փետրվարի 3-ին պայմանագիր է կնքվում Լոռու կալվածատերերի՝ Արղունթյան-երկայնաբազուկների և Մելիքովների հետ, որոնք պետք է հանքավայրերը և հարակից հողամասերն ու անտառները տրամադրեին պետութայնը՝ հանքերը շահագործելու համար²³:

1816 թ. գործարանների պետական շահագործումը դադարեցվում է և իրավունք՝ վերապահվում հանքարդյունաբերողներին սեփական միջոցներով և ազատ տնօրինել պղնձագործարանները, փոխարենը կալվածատերերին տրամադրելով արդյունքի 10-րդ մասը:

Հանքերին ամրակցված Ղազախի հայ գյուղացիների վիճակը շատ ծանր էր: 1803 թ. 500 գերդաստաններից 250-ը փախել էին, Ամրակցված ամեն մի գյուղ պետք է ձիավոր և հետևակ աշխատողներ տրամադրեր, որոնցից առաջինները ամսական ստանալու էին 6 ռուբլի, վերջինները՝ 4 ռուբլի 50 կոպեկ: Դրա փոխարեն ձի ունեցող գյուղացիները պարտական էին ամեն ամիս 6 խորանարդ սաժեն փայտ կտրել և 60 բեռ ածուխ փոխադրել գործարանները, իսկ ածխագործները պետք է 6 խորանարդ սաժեն ածուխ պատրաստեին: Մյուս աշխատանքներում զբաղված գյուղացիները պետք է աշխատեին օրական 10—12 ժամ: Դեպի գործարանները տանող ճանապարհների և կամուրջների վերանորոգումը պարտադրվում էր մոտակա գյուղերի բնակիչներին, որոնք օրական 10—50 կոպեկ վարձ էին ստանում: Ծանր էր նաև Սիբիրից բերված ռուս վարպետների վիճակը:

Պղինձ արտադրվում էր փոքր քանակությամբ՝ 7500 փուլ, որը հիմնականում օգտագործվում էր տեղական արհեստավորների կողմից, տնային գործածության իրեր պատրաստելու համար: Այդ տարիներին Անդրկովկաս այցելած անգլիացի Ջոնսոնը գրում էր, որ «Կառավարութունը մտադիր է քաջալերել պղնձի ամանեղենի արդյունաբերությունը Թիֆլիսում, որպես առևտրի առարկա: Փաստորեն պատրաստ պղնձի քանակությունը այնքան շատ է, որ նրանք՝ բավական արժանավոր իտալացի մի արտիստի ղեկավարությամբ, արձաններ են ձուլում. նա իր ուճիկը ստանում է կառավարութունից: Կարծում եմ, որ սկսած են ձուլել նաև փոքրիկ դաշտային թնդանոթներ»²⁴:

Արևելյան Հայաստանում արհեստագործության ճյուղերից հատկապես տարածված էր ջուհակագործությունը: Գրեթե յուրաքանչյուր ընտանիք ուներ դազգահ և հոգում էր իր տնտեսության կարիքները: Ի. Շոպենի հաշվումներով երկրում կար 4206 դազգահ, որոնք տարեկան արտադրում էին ավելի քան կես միլիոն արշին կտավ: Երևանի սարդարը յուրաքանչյուր դազգահից հարկադրաբար վերցնում էր մի թուփ կտավ, իսկ Նախիջևանի խանությունում՝ յուրաքանչյուր դազգահից՝ մեկ թուման:

Արհեստագործության մեջ կարևոր տեղ էր գրավում կաշվի մշակությունը: Կաշեգործական արհեստանոցները գտնվում էին քաղաքներում: Երևանում կար 32 կաշեգործական արհեստանոց, Օրդուբադում՝ 12, Նախիջևանում՝ 1: Երե-

²³ Центральный государственный исторический архив СССР (ЦИАИ СССР), (այսուհետև՝ ՍՍՄՍ ԿՊՊԱ), ֆ. 866, ց. 1, գ. 162, թ. 462—462բ:

²⁴ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. 2, էջ 660:

վանի կաշեգործական արհեստանոցները կենտրոնացած էին քաղաքի Դարաքենդ կոչված թաղամասում, Հրազդանի ափին: Մշակվում էր ոչ միայն կաշվի տեղական հումքը, այլև Մակուի խանությունից և Բայազետի փաշայությունից մեծ քանակությամբ ներմուծվող կաշին: Միայն Երևանի 32 կաշեգործական արհեստանոցներում տարեկան մշակվում էր 4000 խոշոր մակերեսի (տավարի) և 25000 փոքր մակերեսի (մանր եղջերավոր անասունների) կաշիներ, որոնք մեծ մասամբ իրացվում էին տեղում²⁵: Որոշ արհեստանոցներում, հատուկ բույաների սերմնահյութի ներգործությամբ, կաշիներից ստացվում էր շագրեն, որը կապալի ենթակա չէր: Մինչդեռ մնացած կաշիների մշակութունը կապալալին հոգված էր կաղմում և, առանց հատուկ դրոշմանիշների, կաշիների վաճառքը արգելվում էր: Մի շարք արհեստանոցներում կաշիները ներկում էին սև, կարմիր և դեղին գույներով:

Երևանում և մի շարք այլ վայրերում օձառ էր պատրաստվում: Օձառի արտադրությունը նույնպես դադարում էր կապալառուների ձեռքում: Օձառի ազատ վաճառքը արգելված էր:

Ներկարարները բաժանվում էին երկու մասի՝ շիլաշիներ, որոնք կտորը ներկում էին կարմիր, և բոյաղշիներ, որոնք ներկում էին կապույտ գույնի: Ներկարարական հիշյալ արհեստանոցները, որոնք թվով 29-ն էին, պետության կողմից նույնպես տրվում էին կապալով: Բացի Երևանից, ներկարարներ կային Գառնիբասարի, Վեդիբասարի, Զանգիբասարի, Շարուրի, Սուրմալուի, Սարդարապատի, Դարալագյազի, Կարբիբասարի մահալներում, Նախիջևան և Օրդուբադ քաղաքներում:

Արևելյան Հայաստանում աճեցվող գյուղատնտեսական կուլտուրաների մեջ արդյունաբերական նշանակություն ունեին կտավատը և քունջութը: Դրանք օգտագործվում էին բուսական բարձրորակ յուղ ստանալու համար: Ամբողջ երկրի տերիտորիայում կային շուրջ 285 ձիթհաններ, որոնցից, սակայն, XIX դարի սկզբին գործում էին միայն 25-ը՝ ունենալով տարեկան մինչև 15000 փուլք արտադրանք²⁶: Արտադրվում էր նաև կանեփի ձեթ, որն օգտագործվում էր տները լուսավորելու համար:

Դեռ հնուց ի վեր Հայաստանում մեծ տարածում ունեւ բրուտագործությունը: Գրեթե բոլոր մահալներում էլ կային բրուտանոցներ, որտեղ պատրաստում էին գինու և հացահատիկի կարասներ, կավե կերակրամաններ և այլն: Որոշ դեպքերում այդ նույն բրուտանոցներում աղյուս էին թրծում:

Արևելյան Հայաստանում կային մեծ քանակությամբ ջրաղացներ և դինգեր: Զրաղացների թիվը 2589 էր, որոնցից գործում էին միայն 1456-ը: Դինգերի թիվը ավելի քիչ էր՝ 221, դրանցից գործում էր 138-ը: Դինգերում չալթուկը թեփազերծում և բրինձ էին ստանում: Խոշոր ջրաղացներում օրական աղացվում էր մինչև մեկ խավար, իսկ փոքրերում՝ 15—20 բաթման ցորեն: Հիշատակենք, որ Կարապետ անունով նշանավոր հայ վարպետը ջրի ուժով գործող երկու խոշոր դինգեր էր կառուցել Երևանում և էջմիածնում²⁷: Սակայն նման տիպի ձեռնարկությունները եզակի էին:

²⁵ Տե՛ս Մ. Մոսեհ, նշվ. աշխ., էջ 387:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 861:

²⁷ Մ. Թաղիադեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Հայս, էջ 39—40:

Արհեստավորներն ունեին իրենց կազմակերպությունները, որոնք կոչվում էին համքարություններ կամ էսնաֆություններ: Միևնույն ճյուղում զբաղված արհեստավորները մտնում էին իրենց առանձին համքարության մեջ և առաջնորդվում էին տվյալ համքարության սկզբունքներով: «Պարսկական տիրապետության շրջանից, — գրում է Ա. Հաքստհաուզենը, — արհեստավորները միավորված են ցեխերում ըստ պարսկական օրենքների, բայց ոչ այնպես բացառիկորեն, ինչպես Վրաստանում: Նոր վարպետները նույնպես հանդիսավոր կերպով են ձեռնադրվում: Հայտնի տոնախմբությունների և հասարակական արարողությունների ժամանակ ամեն մի արհեստ ներկայացվում է համքարության կողմից: Հայ և թուրք արհեստավորները առանձին համքարություններ են կազմում: ...Համքարություն ընտրում է իր ավագին, որ դատական իշխանություն ունի և ենթավարպետին վարպետ է ձեռնադրում, որի դեպքում առաջինը ծունկի է դալիս նրա առջև և ստանում է հարված»²⁸:

Համքարությունների անդամներին միավորող կապը տնտեսական, կրոնական, իրավական, վարչա-դատական, հասարակական շահերի միասնության և, որ զլխավորն է, փոխադարձ օգնության գաղափարն էր²⁹: Համքարության անդամների թիվը չէր սահմանափակվում: Նրանցից յուրաքանչյուրը կարող էր ուզած ժամանակ դուրս գալ մեկ համքարությունից և անդամագրվել մեկ ուրիշի: Պատահում էր, որ միևնույն արհեստի տեր մարդիկ ունենում էին մի քանի համքարություններ: Այսպես, սափրիչները, դարբինները, մազմանները և այլն կարող էին միևնույն վայրում միաժամանակ մեկից ավելի համքարություններ ունենալ: Համքարությունները որոշակի զբաղմունք ունեցող անձանց կազմակերպություններ էին և գործում էին որոշակի կանոնադրություններով, որոնք լինում էին բանավոր, երբեմն էլ՝ գրավոր:

Համքարությունների կազմակերպման գործով զբաղվել է և էջմիածինը: Եմիրեմ կաթողիկոսի ստորագրությամբ հաստատվել էր արեւելահայ համքարությունների «սահմանադրություն», ընդ որում նույնիսկ Արեւմտյան Հայաստանի, մասնավորապես Բաքերդի էսնաֆությունները խնդրել էին իրենց էլ ուղարկել այդ փաստաթղթի «պատկերը», որպեսզի իրենք էլ գործեն դրա համաձայն³⁰:

Տվյալ կանոնադրության հաստատումը կաթողիկոսի կողմից վկայություն է այն բանի, որ էջմիածինը և նրա գահակալը այդ նույն համքարությունների համար եղել են որոշ առումով պետական ֆունկցիաների կրողներ, քանի որ դարեր շարունակ պետականությունից զուրկ հայ ժողովրդի համար կաթողիկոսն էր դարձել այդ ֆունկցիաների մասնակի գործադրողը:

Վաճառականները նույնպես ունեին իրենց առանձին համքարություններ: Պարսկական տիրապետության շրջանում վաճառականությունը բաժանվում էր շորս խմբի՝ սովորաբայրներ, բինահարներ, բազազներ և շարիներ կամ փերեզակներ: Այս բաժանման հիմքում ընկած էին ունեցած դրամագլխի չա-

²⁸ А. фон-Гакстаузен, Закавказский край, СПб., 1857, стр. 165.

²⁹ С. А. Егиазаров, Исследования по истории учреждений в Закавказьи, т. 2, Казань, 1894, стр. 2.

³⁰ Մատենադարան, Կաթ. դիվան, Թղթ. 53, վավ. 8:

փր, առևտրական գործառնությունների շրջանակների ծավալը, երկրի տնտեսական կյանքում նրանց խաղաղած դերը, վաճառած ապրանքների տեսակը: Սովորաբար նրանք հարուստ վաճառականներ էին, որոնց ունեցած դրամական խոշոր կապիտալը նրանց հնարավորություն էր տալիս մեծածախ առևտրով զբաղվել: Նրանք ազատ էին ամեն տեսակի տուրքերից, բայց մաքս վճարում էին: Սովորաբար նրանց հետ վաճառականության շարքերում իրենց ազդեցությունը աչքի ընկնող տեղ էին գրավում բինահարները: Նրանք զբաղվում էին և մեծածախ, և մանրածախ առևտրով, ունեին խանութներ և հիմնականում կապված էին տվյալ վայրին:

Բազմազան մանր առևտրականներ էին, ունեին փոքրիկ խանութներ, որտեղ վաճառում էին իրենց ապրանքները, գլխավորապես կտորեղեն: Սրանք, բինահարների հետ մեկտեղ, Արևելյան Հայաստանի վաճառականության ճնշող մեծամասնությունն էին կազմում:

Չարլիններ կամ փերեզականներ շրջիկ մանր առևտրականներ էին, որոնք տեղից-տեղ էին թափառում և վաճառում ամենազանազան ապրանքներ, ձգտելով արժեքից ավելին կորզել միամիտ գնորդներից: Աղքատ շարլիններ շրջում էին ոտքով, համեմատաբար ունեություններ՝ ձիով կամ ավանակով³¹:

Համբարության անդամներին նեղության դեպքում օգնելու, բարեգործական ձեռնարկումներին նպաստելու գործում մեծ դեր էին խաղում համբարությունների գանձարկղները (խազնաները): Այս գանձարկղների հիմնական դրամագլուխը գոյանում էր համբարության լիիրավ անդամների՝ վարպետների մոծոմներից: Սրանք լինում էին տարբեր չափի՝ ըստ տվյալ անդամի ունեվորության աստիճանի, ընտանիքի անդամների թվի և այլն: Բացի այդ, համբարության մեջ մտնող յուրաքանչյուր նոր անդամ նույնպես որոշ գումար էր մուծում:

Համբարությունների եկամտի մյուս կարևոր աղբյուրն էլ տուգանքներն էին, որոնք գանձվում էին «սահմանադրության» կանոնները խախտած անդամներից, ինչպես նաև, այսպես կոչված, «դաստուրհացը», որը վճարում էին վարպետացուները, երբ նրանք արդեն ինքնուրույն աշխատանքի իրավունք էին ստանում: Այս դրամով սովորաբար ճաշկերույթ էր կազմակերպվում համբարների համար:

Համբարությունը ղեկավարելու համար ընտրվում էր ուստաբաշի (վարպետների գլուխ կամ գլխավոր վարպետ), ուստաբաշու օգնական կամ աղսախկալ, գանձապահ (խազնադար) և իգիթ բաշի³²: Սրանց ընտրում էին համբարության անդամների ընդհանուր հավաքույթում: Ընտրություններից հետո ուստաբաշին ու աղսախկալները տնօրինում էին համբարության գործերը, կարգավորում համբարության ու քաղաքային իշխանությունների փոխհարաբերությունները: Նրանք կատարում էին նաև համբարության ընկերային դատարանի ֆունկցիաները՝ քննում էին ոչ-քրեական բնույթի գործերը և մեղավորներ

31 Н. Шопен, *նշվ. աշխ.*, էջ 986:

32 А. фон-Гакстгаузен, *նշվ. աշխ.*, էջ 106, տե՛ս նաև Ազատ Հովհաննիսյան, Գ. Ախվերդյանի և Գ. Շիրմազանյանի նամակափոխանակությունը Վրաստանի և Պարսկաստանի համբարությունների մասին («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 2, էջ 200, 206):

րին ենթարկում տուգանքների ու մարմնական պատիժների: Ավելի մանր գործերը ուստաբաշին կարող էր վճռել միանձնյա:

Ուստաբաշուց և աղսախկալներից կազմված համքարական դատարանը քննում և լուծում էր մի կողմից վարպետների, մյուս կողմից վարպետացունների և աշակերտների փոխհարաբերությունները, միևնույն համքարության անդամ-վարպետների միջև ծագած վեճերը, ընտանեկան հարաբերությունների, կրոնական պարտականությունների խախտմանը, հասարակական հանգիստը խանգարելուն վերաբերող գործերը: Այստեղ լսվում էին նաև կողմնակի անձանց բողոքները՝ պատվերների ցածրորակ կատարման մասին և այլն³³:

Համքարությունները, սովորաբար, աշխատում էին գործերը քննել և լուծել իրենց դատարաններում, խուսափել դարուղայի (ոստիկանապետի) միջնորդությանը դիմելուց, քանի որ դա կապված էր ոչ միայն կաշառատվության, այլև համքարության հեղինակության և ինքնուրույնության հետ:

Ուստաբաշու և աղսախկալների վարձատրությունը կազմվում էր այն նվերներից, որ նրանք ստանում էին համքարության մեջ նոր անդամ ընդունելիս, դատական բնույթի վեճեր լուծելիս: Համքարության համար ապրանքների գնելիս նրանք տոկոսներ էին ստանում ապրանքի վաճառողներից: Բացի այդ, նրանք ազատված էին համքարության ընդհանուր գանձարկղը կատարվող որոշ մուծումներից:

Համքարության մեջ կարևոր դիրք էր գրավում գանձապահը: Նա ընտրվում էր գրագետ այն անդամներից, որոնց ազնվությունը կասկածի ենթակա չէր: Գանձապահը պատասխանատու էր միայն ընդհանուր հավաքույթի առաջ, որտեղ պարբերաբար հաշիվ էր տալիս եկամուտների մասին: Գանձապահի պարտականությունն էր անդամավճարների, հասարակական հարկի, տուգանքների հավաքումը և պահպանումը:

Իգիթբաշու պարտականությունն էր տվյալ համքարության բոլոր անդամներին տեղյակ պահել ուստաբաշու և նրա օգնականների ընդունած որոշումներին, հաղորդել, թե երբ են տեղի ունենալու համքարական հավաքույթներ և կամ կրոնական ծիսակատարություններ: Որպես կատարածու, իգիթբաշին պետք է դատի ենթակա համքարներին ներկայացնել դատարան, ի կատար ածել դատավճիռները: Համքարության գերագույն օրգանը ընդհանուր հավաքն էր, որին լիիրավ ձայնի իրավունքով մասնակցում էին համքարները, ինչպես նաև մահացած համքարների այրիները, այն տարիքավոր վարպետացուները, որոնք երբևէ անդամակցել էին ուրիշ համքարությունների: Այրի կանայք և երիտասարդ վարպետացուները վճռական ձայնի իրավունք չունեին:

Ընդհանուր հավաքներում քննարկվում էին համքարության ղեկավարների հաշվետվությունները, նոր անդամների ընդունելության, գանցառուների հեռացման և համքարության համար կենսական նշանակություն ունեցող այլ հարցեր: Այս հավաքներում էլ հարկերն ու տուրքերը բաշխվում էին համքա-

³³ С. А. Егиазаров, *նշվ. աշխ.*, էջ 292—293; А. фон-Гакстгаузен, *նշվ. աշխ.*, էջ 102—106.

րության անդամների միջև, ստուգվում էին վարպետացունների աշխատանքները և համապատասխան գնահատական ստանում:

Համբարության ամենաստորին աստիճանին կանգնած էին աշակերտները: Սրանց ընդունում էր վարպետը և ուստաբաշու, աղսախկալների ներկայությամբ երգում առնում, որ կաշխատեն ազնվորեն ու նվիրվածությամբ: Ուսման տևողությունը երեքից մինչև տասը տարի էր, նախած արհեստին: Ընդունվելուց հետո աշակերտը լիովին գտնվում էր վարպետի տրամադրության տակ, աշխատում էր առանց վարձատրություն: Նրան կարող էին ծեծել, ուղածի պես պատժել, օգտագործել վարպետի տնային աշխատանքներում, և աշակերտը այդ ամենը պիտի տաներ անտրտուն: Աշակերտին սովորեցնելու համար վարպետը հատուկ վարձատրություն չէր ստանում, բայց աշակերտը, երբ վարպետ էր ձեռնադրվում, պետք է նախ տար նրան:

Համբարությունները հետաքրքրվում էին աշակերտների վիճակով, հետևում էին նրանց ուսման ընթացքին և երբ համոզվում էին, որ նրանք արդեն բավականաչափ հմտացել են ընտրած արհեստում, դարձնում էին վարպետացու և ինքնուրույն աշխատանքներ հանձնարարում:

Ենթավարպետը աշակերտից բարձր էր կանգնած: Բավական երկար ժամանակ մնալով այդ կարգում, նա ինքնուրույն որևէ գործ էր կատարում և իր պատրաստածը ներկայացնում ավագների դատին: Քննությունը բռնելու դեպքում վարպետացուն ստանում էր վարպետի կոչում: Դրա համար նա իր արհեստուսուլյցին խալաթ էր տալիս, իսկ համբարությանը՝ դաստուրհաց³⁴:

Համբարության ոգուն խորթ էր մենաշնորհի ձգտումը: Մենաշնորհին և մրցակցությանը վերջ տալու նպատակով հումքը հավասարաչափ բաժանվում էր համբարության անդամների միջև: Նրա անդամներն իրավունք չունեին առանց ուստաբաշու և նրա օգնականների զիտության մասնավոր գործարքների մեջ մտնել՝ հումք գնել, խանութներ վարձակալել և այլն: Արտադրանքի ցածր որակի վերաբերյալ զանգատի դեպքում հատուկ դատով որոշվում էր նրա խուսվելու, որից հետո միայն ցածրորակ ապրանք արտադրած արհեստավորը ենթարկվում էր տույժի:

Արհեստանոցները մեծ մասամբ տեղավորված էին շուկաներում և հրապարակներում, որտեղ, սովորաբար, յուրաքանչյուր համբարություն իր շարքերն էր ունենում: Ապրանքներն արտադրվում և վաճառվում էին տեղերում: Վտանգավոր և վնասակար մնացուկներ ունեցող արտադրության հետ կապված արհեստանոցները տեղավորվում էին քաղաքի ծայրամասերում, գետի ափին:

Յուրաքանչյուր համբարություն ուներ իր սուրբը կամ «փիրը», որը համարվում էր տվյալ արհեստի հովանավորը: Երևանի առաջնագործների համբարության «սուրբը» եղել է աստվածահայր Հովսեփը, կաշեգործների համբարությանը՝ Սիմեոն Մերունին, դարբիններին՝ Դավիթ Մարգարեն, մաշակարներին՝ Մելքիսեդեկը և այլն³⁵:

Հիշյալ սրբերի եկեղեցական օրացույցով սահմանված տոներին համբարությունները կազմակերպում էին շքեղ հանդեսներ, մատուցում էին պատա-

34 А. фон-Гакстгаузен, №2. աշխ., էջ 106:

35 Ե. Շահազիզ, Հին Երևանը, Երևան, 1931, էջ 79:

րադ, «մատաղ» էին անում և բաժանում աղքատներին և այլն³⁶։ Երևանի համարությունները նման տոնահանդեսները կատարում էին քաղաքի Շահար թաղամասի Գեթսեմանի մատուռի շրջակայքում։

Համքարություններն ունեին իրենց խաչվառած զորոնները՝ համքարության հովանավոր սրբի պատկերով։ Եկեղեցական թափոռների ժամանակ, կաթողիկոսին հանդիսավոր կերպով դիմավորելու և այլ նման դեպքերում համքարության անդամները դուրս էին գալիս իրենց զորոններով և հանդեսներին շքեղ ընդվիժվում էին։

Համքարությունների հիմնական սկզբունքը, որը նրանց անդամներին շաղկապում էր իրար, փոխօգնության սկզբունքն էր։

Ինչպես աշակերտները, այնպես էլ ենթավարպետները շահագործվում էին վարպետների կողմից։ Վերջիններս աշխատում էին որքան հնարավոր է նրանց ավելի երկար պահել կախյալ վիճակում, իրենց շահերի համար օգտագործել նրանց աշխատանքը։

Համքարության բարձրաստիճան խափը վարպետներն էին։ Նրանք ունեին խանութներ, պահում էին ենթավարպետներ և աշակերտներ, համքարության գործերը որոշելիս օգտվում էին վճռական ձայնի իրավունքով, կարող էին ընտրվել ուստաբաշի, աղսախկալ, գանձապահ։ Միաժամանակ նրանք պարտավոր էին կատարել իրենց պարտականությունները համքարության նկատմամբ։

Համքարությունները բաժանված էին ըստ աղգային հատկանիշի։ Արհեստի բազմաթիվ ճյուղեր ներկայացված էին մեկ կամ մի քանի արհեստավորներով, որոնք, բնականաբար, չէին կարող առանձին համքարություններ կազմել, ուստի և մտնում էին իրենց արհեստին համեմատաբար մոտ համքարությունների մեջ։

Կային նաև վարձու աշխատանքով ապրող արհեստավորներ։ Դրանցից էին էջմիածնի վանական տնտեսության մեջ աշխատող արհեստավորները, որոնք մտնում էին «Մայր աթոռի» ծառայողների՝ ամալանների թվի մեջ։ Վանական տնտեսության մեջ մշտապես աշխատում էին դարբիններ, խառատներ, աշլիներ (կերակուր պատրաստողներ), պալտարներ և այլն։

Նման արհեստավորների առկայությունը ցույց է տալիս, որ վարձու աշխատանքը ևս մասնակի կիրառություն ուներ երկրի տնտեսական կյանքում, որ գոյություն ուներ համքարությունից դուրս գտնվող և իր գոյության միջոցները աշխատուժի վաճառքով հայթայթող արհեստավորական մի խավ։

* * *

XIX դարի առաջին երեսնամյակում Արևելյան Հայաստանում առևտուրը, մասնավորապես արտաքին առևտուրը, բավական աշխույժ բնույթ էր կրում։ Բերենք Արևելյան Հայաստանի հիմնական մասը կազմող Երևանի խանության օրինակը, որը դրացի լինելով Ռուսաստանին և Թուրքիային, գտնվելով առևտրական բանով ճանապարհների կենտրոնում, որոնք նրան կապում էին Թավրիզի, Թիֆլիսի, Կարսի, Էրզրումի ու Բայազետի հետ, հանդիսանում էր առևտրական կարևոր հանգույց։ Արևելյան Հայաստանում առևտրի զարգացմանը

նպաստում էր նաև այն պարագան, որ Երևանը կուսակալության կենտրոնն էր, այնտեղ էր գտնվում խանական արքունիքը: Քաղաքում էին կենտրոնացված բարձրաստիճան խաները, պարսկական զորքը, որոնց սպառման համար անհրաժեշտ բազմաթիվ ապրանքները ներմուծում էին օտար երկրներից: Առևտրի զարգացմանը, ինչպես արդեն ասված է, նպաստում էր նաև էջմիածնի՝ Երևանի խանության սահմաններում գտնվելու փաստը: էջմիածինն իր նվիրակների միջոցով աշխարհի տարբեր անկյուններից ապրանքներ էր ստանում որպես նվիրատվություն, որոնք և վաճառքի էր հանում իր կարիքները հոգալու համար: Միաժամանակ էջմիածինը առաջնակարգ գնորդներից էր, քանի որ մեծաթիվ միաբանության պահանջները բավարարելու համար հաճախ ստիպված էր լինում դիմել շուկա:

Հին Երևանի շուկայի հրապարակը

Երևանի վաճառականները առևտրական գործառնություններ էին ծավալում Պարսկաստանում, Թուրքիայում, Վրաստանում: Հատկապես աշխույժ էր առևտրական կապը Թիֆլիսի և էրզրումի հետ, որտեղ Երևանի վաճառականները գնում էին եվրոպական ու ռուսական արտադրության ապրանքներ և վերավաճառում Պարսկաստանում: Փոխադարձաբար նրանք վերոհիշյալ քաղաքներն էին արտածում տեղական ու Պարսկաստանի հարևան շրջաններից ապրանքներ՝ մետաքսեղեն, կաշի, բուրդ, բուսական յուղ, բամբակ, չոր մրգեր, աղ և այլն: Երևանի սարդարը և էջմիածնի վանքը ներգրավված էին առևտրական գործառնությունների ոլորտը: 1804—1813 թվականների ռուս-պարսկական պատերազմը, անշուշտ, բացասական ազդեցություն ունեցավ արտաքին առևտրի վրա, սակայն անգամ այդ տարիներին առևտրական կապերը չդադարեցին:

Պարսկաստանի և, հատկապես Ռուսաստանի առևտրական հարաբերություններն ընդլայնելու շահագրգռվածությունն իր արտահայտությունը գտավ Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրում: Պայմանավորվող կողմերը պետք

է թուլ տալին՝ վաճառականների աղատ երթեկութիւնն ցամաքային և ջրային ճանապարհներով: Վաճառականների կյանքն ու գույքը, ինչպես և կուսկի իրավունքը պետք է երաշխավորվեր ու հարգվեր երկու պետութիւնների կողմից: Նրանց հալատակ վաճառականները տարանցիկ առևտրի իրավունք էին ստանում: Կարգավորվում էր նաև մաքսային սխտեմը: Նախկին տարատեսակ և կամայական մաքսերի փոխարեն սահմանվում էր ընդհանուր մաքս՝ ապրանքի արժեքի հինգ տոկոսի չափով³⁷: Հետագայում էլ Ռուսաստանը և Պարսկաստանը շարունակեցին միջոցների ձեռնարկել առևտրին խանգարող արգելքները վերացնելու համար: Չնայած դրան, վաճառականական քարավանների ապահովութիւնը Արևելյան Հայաստանում հեռու էր բավարար լինելուց: Ավարառութիւնները սովորական երևույթ էին և հաճախ կատարվում էին սարդարի բարեհաճ հավանությամբ:

XIX դարասկզբի քաղաքական իրադարձութիւններից բացի, առևտրի զարգացմանն ու ծավալմանը խանգարում էին ավատատիրութիւնը հատուկ մաքսային կեղեքիչ սխտեմը, ճանապարհների վտանգավորութիւնը, վաճառականների կյանքի ու գույքի անապահովութիւնը, չափի ու կշռի բազմազանութիւնը և, որ գլխավորն է, հիմնական սպառողների՝ աշխատավոր զանգվածների ցածր գնողունակութիւնը, թեև Երևանում ու Նախիջևանում գոյութիւն ունէր սարդարի, պալատականների, հարեմի, զորքերի, խաների, բեկերի ու միրզաների՝ բարձր պահանջներ ունեցող այդ սպառողների բազմութիւնը³⁸:

Բուն Երևանում մաքսատուն չկար: Մաքսեր (ռահդարի) գանձվում էին Սարդարապատում, որտեղով անցնում էին էրզրումից ու Կարսից եկող քարավանները: Մաքսի գործն այստեղ տնօրինում էր սարդարի եղբայր Հասան խանը, իսկ Բայազետի ճանապարհին և Շարուրում՝ նրա թոռը: Կրիստւաղի ճանապարհին մաքսի գանձումը հանձնարարված էր հայազգի յուզբաշի Գեղամյաններին:

Ամեն տարի որոշ գումարի դիմաց Հյուսիսին Ղուլի խանը մաքսի գանձումը հանձնարարում էր կապալառուներին: Վերջիններս օսմանյան պետութեան սահմաններից բերված կտորեղենի, բամբակի, շաքարի, զխտորի, կաշու, պողպատի, հինալի և այլ ապրանքների յուրաքանչյուր բեռի համար գանձել են շորս հազար դիան (ռուսական դրամով մեկ ռուբլի վաթսուն կոպեկ): Նույն ապրանքների տրանզիտի համար գանձվել է հինգ ռեալ (երկու ռուբլի 50 կոպեկ): Երևանի խանության վաճառականները դրսից բերված նույն ապրանքների համար ավելի պակաս մաքս են վճարել: Պարսկաստանից բերված մեկ բեռ կտորեղենի համար նրանք վճարել են միայն մեկ ռեալ (հիսուն կոպեկ արծաթով): Չամիչի, յուղի, բրնձի յուրաքանչյուր բեռից գանձվել է, որպես մաքս, հազար դիան (քառասուն կոպեկ արծաթով), մեղրի մեկ բեռից՝ երկու հազար դիան (ութսուն կոպեկ արծաթով): Մետաքսի, լեղակի և մորթիների յուրաքանչյուր բեռից գանձվել է մեկ թուման:

Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև Երևանի վրայով կատարվող առևտուրը ավելի մեծածավալ էր, քան Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև եղած

37 Н. Шопен, *изв.*, т. 2, с. 873.

38 Թ. Խ. Հակոբյան, *Երևանի պատմութիւն, հատ. III*, Երևան, 1957, էջ 90.

ապրանքաշրջանառությունը: 1825 և 1826 թվականներին ապրանքաշրջանառության ընդհանուր գումարը կազմել է 919.770 ռուբլի արծաթ դրամ³⁹, իսկ 1828—1829 թվականներին՝ 867.700 ռուբլի, մինչդեռ 1815 թվականին միայն այն կազմել է 499.532 ռուբլի⁴⁰։ Այդ ժամանակաշրջանում Պարսկաստանից Երևան է ներմուծվել տարեկան 80 հազար ռուբլու ապրանք։

Ներմուծվող ապրանքները տեղավորելու և նրանց վաճառքը կազմակերպելու համար կառուցվում էին քարավանատներ: Կային պետական և մասնավոր քարավանատներ. առաջինների շահագործումը տրվում էր կապալով: Երեվանում կար յոթ քարավանատուն, որոնցից միայն Գյուրջիի քարավանատան ունեցել է 62 խանութ ու կրպակ: Դա սարդարին բերում էր 280 թուման, իսկ մյուսները՝ 150-ական, ընդամենը 700 թուման եկամուտ⁴¹։ Ընդհանուր առմամբ խանութների ու կրպակների թիվը հասել է 851-ի, որոնց մի մասը գրավում էր առևտրաշարքերում կամ շարսուներում և հրապարակներում: Քարավանատուն կար նաև վաղարշապատ գյուղում, որը վանական սեփականություն էր:

Քարավանատներից օգտվելու համար վաճառականներից գանձում էին դանադան տուրքեր: Դրանցից էին ավային և բորոնան: Ավայի գանձում էին մեծածախ առևտրի դեպքում, յուրաքանչյուր թումանից վերցնելով մեկ շահի: Այդ գումարը կարող էր գանձվել այնքան անգամ, որքան ապրանքները քարավանատան մեջ մի ձեռքից մյուսն էին անցնում: Բորոնան գանձվում էր այն դեպքում, երբ գնորդ չունենալու կամ մի այլ պատճառով վաճառականն իր ապրանքները դուրս էր հանում խանության սահմաններից և տանում մի այլ վայրում վաճառելու: Յուրաքանչյուր բեռից բորոնա վերցվում էր 4 շահի (8 կոպեկ արծաթով):

Եթե արտաքին առևտուրը համեմատաբար աշխույժ վիճակում էր, այդ նույնը չի կարելի ասել ներքին առևտրի մասին: Հողագործության ամենաակաբևոր արտադրանքների, հատկապես բամբակի և բրնձի գնման ու վաճառքի մենաշնորհը սարդարը կենտրոնացրել էր իր ձեռքում և գնումները կատարում էր իր իսկ սահմանած գներով: Բամբակի մեկ խալվարի համար նա վճարում էր 80 ռուբլի, իսկ չալթուկի մեկ խալվարի համար՝ 6 ռուբլի արծաթով: Խանության մեջ սահմանված այդ մենաշնորհը խախտողները դատան պատիժների և ծանր տուգանքների էին ենթարկվում:

Մեյդանում (հրապարակում) դրված էին դանթարը՝ մեծ կշեռքը և միդանը՝ փոքր կշեռքը: Սրանք նույնպես տրված էին կապալով: Սարդարը նշանակում էր կշեռքների հսկիչ՝ դանթարաշի: Կշեռքներից օգտվելու համար դրամով կամ բնամթերքով հատուկ վարձ էր գանձվում:

Ղանթարը խանական արքունիքին տարեկան տալիս էր 500 թուման եկամուտ, իսկ միզանից ստացվում էր 215 թուման⁴²։ Խանութներից ստացվում էր տարեկան 1260 թումանի տուրք: Առևտուր էին անում գյուղացիները, արհես-

³⁹ О. Евсукый, Статистическое описание Закавказского края, СПб., 1835, стр. 76—77.

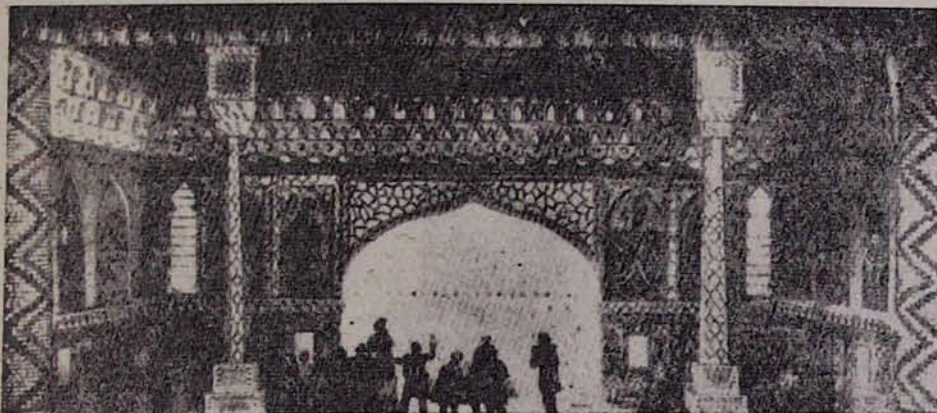
⁴⁰ Г. Тер-Гукасов, Экономические интересы России в Персии, Петроград, 1915, стр. 35.

⁴¹ И. Шопек, նշվ. աշխ., էջ 983:

⁴² նույն տեղում:

տավորները, վաճառականները: Սարգարն ինքն էլ ստացված բնամթերալին հարկերի մի մասը վաճառքի էր հանում:

Չնայած առևտուրը և առևտրի հետ կապված եկամուտները գտնվում էին խանական վարչության ուշադրության կենտրոնում, այնուամենայնիվ նույն այդ վարչությունը, սարգարի գլխավորությամբ, ի վիճակի չէր առևտրի զարգացման համար անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծելու: Մենաշնորհները, բազմապիսի տուրքերը, ճանապարհների անապահովությունը, ժողովրդական զանգվածների թշվառ կացությունը, գյուղատնտեսության ու արհեստագործության հետամնաց վիճակը արգելակում էին առևտրի հետագա ծավալմանը:

Սարգարի պալատի հայելապատ դահլիճը

Արևելյան Հայաստանի առևտրական կյանքի առանձնահատկություններից մեկն եղել է այն, որ այստեղ ազատ շրջանառության մեջ են գտնվել բազմաթիվ և բազմատեսակ դրամներ՝ պարսկական, թուրքական, ռուսական, հուլանդական, վրացական, բուն երևանյան և այլն: Տարբեր երկրների պատկանող և ամենատարբեր արժեքներ ունեցող այդ դրամները ստեղծում էին դրամափոխանակության անհրաժեշտություն, իսկ նրանց արժեքները խիստ տատանվում էին:

Այս պայմաններում ստեղծվել էր դրամափոխների (սարաֆների) մի խումբ: Երևանում դրանց թիվը հասնում էր քսանի: Սակայն սրանք հիմնականում ռուսական դրամներ էին փոխանակում, որոնցից Պարսկաստանում արժաթյա դրամներ՝ սահիբ-դռաններ էին հատում և կրկին ուղարկում Երևան: Այդ շրջանառությունից նրանք հինգ տոկոս շահ էին ստանում: Շրջանառության մեջ էին նաև այնպիսի դրամներ, ինչպես «ֆնտղը», «ստամպոլը», «պաշադլին», «դուռուշը», «Ֆաթալի շահի ուխլը», «ուզլուկը», «օսմանցվի իբրիլբը», «սուլթան Սալիմի ուխլը», «փանահատլին» և բազմաթիվ այլ դրամներ, որոնք տարբեր արժողություններ ունեին⁴³:

⁴³ Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 24, վավ. 139:

Երևանում՝ Արևելյան Հայաստանի առևտրի գլխավոր կենտրոնում, խաչածեղում էին տարբեր ճանապարհներ, որոնցից մեկը, որը հետագայում, ռուսական տիրապետության շրջանում, գլխավոր փոստային ճանապարհ դարձավ, Շիրակավանը (Գյումրի) Մաստարայի, Սարգարապատի, էջմիածնի վրայով միացնում էր Երևանին, իսկ այստեղից էլ անցնում դեպի Նախիջևան և Օրդուբադ։ Մի այլ ճանապարհով Սարգարապատը կապվում էր Բայազետ քաղաքին։ Սարգարապատի վրայով էին ձգվում նաև երկու այլ ճանապարհներ՝ Սարգարապատ—Կողբ—Կաղզվան—Կարին և Սարգարապատ—Անի—Կարս։ Նախիջևանը տարբեր ճանապարհներով կապվում էր Թավրիզի, Կարաբաքա ամրոցի և Շամշադինի հետ։ Երևանից դեպի Թիֆլիս ճանապարհն անցնում էր երկու ուղղությամբ՝ Դիլիջանի և Ապարան—Ղարաբիլիսայի վրայով։ Երևանը Կարսի հետ կապվում էր էջմիածնի, Ղզլբիլիսայի և Ղոշավանքի վրայով։ Այդ ճանապարհներով անցնում էին կառքեր, սալներ և բեռնակիր անասուններ։

Թիֆլիսում, Գորիում, Թելավում, Սղնախում, Անանուրում և Վրաստանի այլ վայրերում հայկական տարրը պատկանելի տոկոս էր կազմում, ուր արհեստները և առևտուրը նշանակալից չափով կենտրոնացած էին հայերի ձեռքին։ Դեռևս 1714 թ. Թիֆլիսի մելիքի և մամասախլիսի պաշտոնը ժառանգաբար վերապահված էր հայազգի Բեհբուջյան իշխանական տոհմին։ Մելիքը օժտված էր մեծ արտոնություններով։ Առանց նրա կնիքի վավերական չէին Թիֆլիսի ու շրջակայքի կալվածքների առև և վաճառքը։ Նա հետևում էր առևտրի վիճակին, չափ ու կշռին, վարում էր դատաստանական կարևոր գործերը։ Ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո մելիքի պաշտոնը նույնացվեց ոստիկանապետի պաշտոնին, բայց սկզբնական շրջանում նրա նախկին արտոնություններն ու իրավունքները պահպանվեցին։

Վրաստանի քաղաքային բնակչության կազմում զգալի տոկոս էին կազմում մոքալաքները։ Մոքալաք կարող էին դառնալ միայն խոշոր վաճառականները և արհեստավորները։ Այդ կոչումը շնորհում էին վրաց թագավորները՝ հավանաբար որոշ ընծայաբերության դիմաց։ XVIII դարի կեսերից արդեն մոքալաք դառնում էին նաև թագավորական ծառայության մեջ գտնվող ցածր խավին պատկանող մարդիկ։

Մոքալաքները բաժանված էին երեք կարգի՝ առաջին, երկրորդ և երրորդ։ Նրանք ենթարկվում էին Թիֆլիսի մելիքին և կատարում էին նրա կարգադրությունները։

5. ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՍԻՍՏԵՄԸ

Հարկերը խիստ ծանր էին, բազմաթիվ և բազմատեսակ։ Խանական վարչությունը ձգտում էր հնարավորին չափ շատ կողքել բնակչությունից և այդ նպատակին հասնելու համար խանական պաշտոնյաները չէին խորշում բացարձակ կողոպուտի և ոչ մի միջոցից։

Հարկերը երկու տեսակի էին՝ դրամական և բնամթերային։ Դրամական հարկերը որոշ իմաստով հաստատուն միավորներ էին, իսկ բնամթերային հարկերը կազմում էին տվյալ տարում ստացված բերքի 3/30 մասը։ Բնամթերքով դանձվող հարկը կարող էր լինել և՛ մուլք և՛ բահրա։ Բահրան դա հարկ-